

ЛИТВИН

Володимир Михайлович — академік НАН України, доктор історичних наук, професор, головний науковий співробітник Інституту історії України НАН України

РОСІЙСЬКІ ІСТОРИЧНІ ПАТЕРНИ ЯК ЗБРОЯ АГРЕСІЇ І «МОСКОВСЬКИЙ ФАКТОР» У ПОЛІТИЦІ ЗАХОДУ ЩОДО УКРАЇНИ

Стаття є продовженням авторського аналізу історичних «вишукувань» Путіна, в основі яких лежить теза про Україну як «частину російської цивілізації». Показано, що завданню з відновлення цієї «історичної справедливості» за допомогою війни в РФ підпорядковані суспільна мобілізація всіх верств населення, «уточнення» канонів державної історичної пам'яті, перегляд рішення щодо реабілітації радянських громадян, посилення контролю і репресії проти нелояльних росіянів. Проведено паралелі між політикою нинішньої Росії і довоєнної Німеччини з цього кола питань. Йдеться також про тих, кого Путін наслідує в інтерпретації історії, — Івана IV Грозного і Сталіна. Автор звертає увагу на те, як Путін вдається до шантанжу ядерною зброєю. За його оцінками, нинішню ситуацію можна зіставити з передоднем Другої світової війни, коли Європа намагалася умиротворити агресора, тоді як сьогодні «московський фактор» відчутно впливає на політику Заходу щодо України.

Якщо відійти від уже звичних загальнозживаних визначень, то, очевидно, можна погодитися з тим, що історія — це сукупність особистих долі та втрачених людських можливостей. Не випадково К. Аденауер вбачав у ній суму речей, яких можна було уникнути. Бо, як точно зауважив німецький вчений М. Бреттін, — це те, що з неї робить людина¹. Адже з античних часів історики тлумачили події крізь призму їх особистого сприйняття, користуючись монополією на історієписання. Взагалі минуле в різні епохи та в різних країнах бачили по-різному, залежно від викликів і завдань, що поставали перед ними, точніше й переважно — від того, як їх розуміли державні особи.

У переламні історичні моменти така експлуатація минулого була потрібна їм насамперед для утвердження й підтримання статусу державної влади і, власне, самої держави та свого місця в ній. За умови дотримання бодай елементарної об'єктивності і мінімальної обізнаності в історичній тематиці це могло мати

¹ Provokation aus Moskau: Wer trägt welche Schuld am Zweiten Weltkrieg? *Berliner Zeitung*. 04.07.2020. <http://surl.li/mpjwho>

й позитивне звучання. Однак у реальності подібного роду історичні екскурси та довільні тлумачення давнини часто зводилися до примусового сприйняття нав'язуваної історичної картини та набували установчого характеру для легітимізації державної політики, її носіїв, а також для визначення кола ворогів, з якими належало боротися, як і «актуальних» героїв, яких належало шанувати, вважати за зразки героїзму та самопожертви.

Однак сучасний світ має значно більший обсяг знань і незмінно більші можливості для розуміння того, наскільки об'єктивно або спотворено подаються факти, замовчується, а то й заперечується очевидне, а на заміну вигадуються зручні трактування, оцінки та міфи. Аж до прямих установок на викреслювання з пам'яті й суспільне забуття «небажаних» подій². Інакше недовіра у ставленні до історії, яка, наприклад, за надмірно категоричним узагальненням швейцарського вченого Якоба Буркгардта³, взагалі найненауковіша з усіх наук (а твердження знаменитого англійського письменника Літтона Стрейчі, що перший реквізит історика — невігластво, навіть згадувати незручно), хоча й повідомляє новим поколінням багато чого вартого уваги, набуватиме подальшого негативного звучання. А закладені в основі ремесла істориків вибір джерел, їх аналіз та наукова, а отже, об'єктивна інтерпретація спонукатимуть до дедалі критичнішої оцін-

² Яскравими наочними прикладами останнього можуть бути Нантський едикт (1598) Генріха IV, який, щоб покласти край релігійним війнам у Франції, просто заборонив усім своїм підданим — і католикам, і протестантам — згадувати про них: «спогади про все, що сталося з того чи іншого боку з початку березня 1585 року до нашого коронування і протягом інших попередніх смут, буде згладжено, ніби нічого не відбувалося» (*Хрестоматія по історії середніх віків*. Москва, 1950 Т. 3. С. 173); або «настанова» Катерини II, яку було внесено до тексту вироку О. Пугачову: внутрішнє збурення, збентеження й безладдя 1773—1774 рр. піддати вічному забуттю та глибокому мовчанню (Овчинников Р.В. *Следствие и суд над Е.И. Пугачевым и его сподвижниками*. Москва: ИРА РАН, 1995).

³ Буркхард Я. *Размышления о всемирной истории*. Москва, 2018. С. 117.

ки загальноприйнятого твердження, що обов'язок науковців перед суспільством — працювати неупереджено. З відповідною констатацією, що це вдається їм далеко не завжди, зокрема через забуття принципу історизму, який, нагадаємо, К. Маркс і Ф. Енгельс узагалі пов'язували з усіма сферами існування об'єктивної реальності — природою, суспільством і мисленням, наголошуючи при цьому, що вони знають лише одну єдину науку — науку історії⁴.

Натомість сьогодні набуває поширення явище, назване американським ученим Стівеном Коткіним «зловживанням історією»⁵, особливо політиками, багато з яких, м'яко кажучи, не зовсім добре її знають, але перебирають на себе місію історичного просвітництва і з посиленням на це вмотивовують ті чи інші рішення. Як, скажімо, Путін «умотивовує» свою агресію проти України. На його прикладі вже можна говорити про виразну закономірність: зацікленість владителя на минулому та проєктування власних історичних візій на сьогоднішній скоріше за все призначені для обґрунтування наступного переведення риторичної агресії в площину її практичної реалізації. Адже він дивиться на все згори вниз, реальність для нього — поле для вправлянь, а люди — пішаки.

Норберт Фрай (авторитетний дослідник німецького суспільства) констатує, що такий різновид нинішнього історизму можна пояснити і визначити як «історизм без глобальної історії, чим шире користуються національні популістські рухи в усьому світі — і з правого боку політичного спектра, і з лівого»⁶. Що, крім усього іншого, породжує презирство до демократії, яке сьогодні проникає в середні суспільні верстви, у чомусь обґрунтований скептицизм з приводу недостатньої ясності

⁴ Маркс К., Энгельс Ф. *Немецкая идеология*. *Сочинения*. 2-е изд. Т. 3. С. 16.

⁵ Стивен Коткин — автор одной из самых известных биографий Сталина. За 40 лет изучения истории России он понял: лидеры страны веками выбирали проигрышные стратегии. Мы узнали у него, есть ли шанс выбраться из этой колеи. *Meduza*. 04.07.2024. <http://surl.li/asnksp>

⁶ История «человеков» выше истории государств. *Новая газета*. 17.04.2024. <http://surl.li/zuulq>

самого терміна «культура пам'яті», що своєю чергою підживлює й посилює політичну критику цього поняття радикально правими та одночасно «постколоніальними» лівими⁷.

Нам уже доводилося піддавати аналізу путінські історичні наративи і патерни, практичну налаштованість Кремля відродити російську велич через перетрактування минулого, яке набуло посталінського виміру під час пандемії ковіду, коли Путін перебував у суворій ізоляції та багато місяців провів за читанням історичної літератури, переконуючи себе в тому, що Україна була «частиною російської цивілізації»⁸. І за твердженнями його аколів⁹, такого висновку він дійшов на основі першоджерел, працюючи часто й багато з архівними документами, а відтак, переконують вони, «історичний світогляд Путіна має не емоційний характер»¹⁰. Тоді як для науковців та й більш-менш обізнаних людей є очевидним, що політична заданість російського президента лежить в основі спотворення й маніпуляції ним історичними фактами для виправдання й прикриття його агресивної поведінки як лідера країни, що не може бути й надалі в усьому обділеною та ошуканою. Відомий американський фахівець з історії Східної Європи Тімоті Снайдер професійно і водночас іронічно по-

казав надуманість та беззмістовність цих «історичних вправлянь»¹¹.

Тому зауважимо лише, що в прагненні виводити російську «історичну породу» з найдавніших часів, щоб поставити її на рівень тисячолітніх держав, у РФ пішли на «привласнення» Давньоруської держави, зарахували її до свого «активу» для «вкорінення» в такий спосіб своєї ідентичності, очищення її від будь-якої залежності від України, доведення «обґрунтованості» претензій «історичної Росії» на те, що начебто споконвічно їй належить. Подібні історичні вишукування і спроби «натягнути» на Росію спадщину Київської Русі¹² — це не лише бальзам на «зболені» душі adeptів «русского мира», а й засіб підсилення спроб досягти мети у вирішенні войовничих політичних завдань та їхнього просування в сучасний міжнародно-політичний контент. Для цього панорама історичного процесу спрямовується, з неї прибираються, як зайві, звивисті й порожністі події минулого, усуваються або ж підправляються «незручні» деталі та факти, що не вписуються в заздалегідь задані теоретико-політичні концепції. Переінакшування минулого на угоду політичній доцільності є нічим іншим, як продовження навиворіт радянської практики купірування історії в інтересах уже російської політики, причому в найгірших варіантах комуністичної однозначності та лінійності. Тепер уже навіть те, що належало до «активу» СРСР, зсунуто на Росію, зокрема й перемогу над нацизмом. Термін «Радянський Союз» заміне-

⁷ Там само.

⁸ Литвин В.М. «Історія під замовлення» для російської агресії: українська відповідь. *Вісник НАН України*. 2024. № 3. С. 12–29; Литвин В.М. *Відродження конфліктної багатополарності та проблеми політичного лідерства*. Київ, 2024.

⁹ Аколів (від грецьк. нерозлучний супутник, помічник) — у західному християнстві так називають дрібних церковних прислужників, які допомагають єпископу під час літургії.

¹⁰ Взагалі властителям притаманне твердження про те, що вони багато читають. Наприклад, Гітлер нахвалювався, що кожну ніч прочитував одну серйозну книгу. Проте Еріх Фромм у своєму психоаналітичному дослідженні Гітлера констатував: він не читав нічого, що суперечило його ідеологічним установам або потребувало критичного й об'єктивного думання. Був не самоуком, а недоуком, а його емоційний вік був на рівні щось близько шести років (Фромм Е., Лангер В., Блох Э. *Мой пациент — Гитлер. Психонализ фюрера*. Москва: Родина, 2021).

¹¹ Снайдер Т. Як і чому Путін помилявся в інтерв'ю Карлсону. *NV*. 18.02.2024. <http://surl.li/ftejpc>

¹² Слід зауважити, що Київської Русі взагалі-то не існувало і київські князі так свою «державу» не називали — у вітчизняних писемних джерелах вона зветься «руською землею» або Руссю. Відповідно і народ цієї землі називали «руським». Від початку X ст. назва «Русь» набула офіційного значення (див.: Київська Русь, становлення та розвиток ядра держави. *Енциклопедія історії України*. Т. 4. Київ: Наукова думка, 2007. С. 230–242). Назву Київська Русь «винайшли» у XIX ст. російські історики для того, щоб відрізнити Русь з центром у Києві від пізнішої Русі зі столицею у Москві. Тепер же в Кремлі її намагаються повністю привласнити.

но терміном «Росія». Втім, і Захід у багатьох випадках ототожнював СРСР з радянською Росією. Україні ж залишено лише право називатися «територією», про що свідчить те, з якою демонстративною маніакальністю в Росії вживають формулювання «на Україні», а не «в Україні», чого не спостерігається щодо інших держав.

8 травня 2024 р. Путін видав указ «Про затвердження Основ державної політики РФ у сфері історичної освіти», зміст якого наочно засвідчує його намір встановити державну монополію на історію з метою «формування наукового розуміння минулого і сьогодення Росії» як «однієї з основ загальноросійської громадянської ідентичності та колективної історичної пам'яті, а також для протидії спробам применшення подвигу народу при захисті Вітчизни»¹³. Відтепер освітня сфера — від дитячих садків до університетів, культура, мистецтво, наукова і суспільна діяльність, громадський активізм, кінематограф, інтернет, у тому числі комп'ютерні ігри, а також діяльність ЗМІ — все це перебуватиме під тотальним контролем Кремля. Для кращого розуміння причин такого рішення скористаємося думкою Еріка Хобсбаума: щоразу винаходячи й перевинаходячи традицію, будь-яка влада шукає свою основу в минулому, оточує себе обрядами та ритуалами, намагається сакралізувати вождя¹⁴.

Реалізація курсу на те, щоб в історії «тисячолітньої цивілізації» не було нічого темного і лиховісного, на побудову єдиного «героїчно-праведного» нарративу виявилася не такою вже й складною справою для «глибинної держави» (Deep State), якою є сучасна Росія¹⁵. «Минуле Росії було дивовижним, її сьогодення більш

¹³ Об утверждении Основ государственной политики Российской Федерации в области исторического просвещения. Указ Президента РФ от 08.05.2024 № 314.

¹⁴ Hobsbawm E., Ranger T. *The Invention of Tradition*. Cambridge University Press, 1992.

¹⁵ Френсіс Фукуяма вважає, що термін Deep State походить від таких країн, як Єгипет і Туреччина, де служби безпеки багато років діяли як тіньовий уряд (Fukuyama F. What's Really Wrong with the «Deep

State». Part I. Purging career civil servants will not make government more democratic. <http://surl.li/sqhdqp>).

ніж величне, щодо майбутнього, то воно є вищим за все, що може намалювати собі найсміливіша уява» — ці слова майже 200 років тому виголосив граф О. Бенкендорф, сумнозвісний глава III відділення, а простіше кажучи, керівник політичної поліції і шеф окремого корпусу жандармів¹⁶. Якщо не знати, що вони належать йому, то, як влучно підмітила історикиня Тамара Ейдельман, можна було б подумати, що «сам Володимир Володимирович вибухнув черговими розмірковуваннями про російську історію».

Необхідністю мати таке очищене й відкориговане минуле зумовлене у РФ, очевидно, й «уточнення» канонів державної історичної пам'яті — внесення у 2024 р. до Концепції державної політики з увічнення пам'яті жертв політичних репресій низки змін, за якими виявляється, що радянські репресії вже не були «масовими»¹⁷, а амністія ув'язнених дала свободу й виправдання «бандерівцям» і такого ж роду «нацистським підсобникам», а це належить «виправити (на 1 січня 2002 р. було реабілітовано понад 4 млн громадян, серед яких та навіть серед їхніх дітей одиниці дожили до

States». Part I. Purging career civil servants will not make government more democratic.

<http://surl.li/sqhdqp>).

¹⁶ Так пафосно він витлумачив зміст «теорії офіційної народності» авторства ідеолога правління Миколи I графа С. Уварова. Це класична формула офіційного патріотизму та «історичного оптимізму» сучасної РФ.

¹⁷ За підрахунками істориків «Меморіалу», з 1918 по 1987 р. «індивідуально» було репресовано 6 975 197 осіб. При цьому 23–25 % з них становили арештовані за «неполітичними» справами, крім того, частина прізвищ могли повторюватися. Тому експерти вважають, що слід говорити приблизно про 4,7–5,0 млн жертв радянського політичного терору, з них 1–1,1 млн було розстріляно.

Ще не менше 6 (скоріше всього — 6,3–6,7) мільйонів людей було піддано адміністративним репресіям. Отже, з політичних мотивів було репресовано приблизно 11–11,5 млн. осіб. Однак точні (й повні) дані залишаються ще невідомими.

<https://novayagazeta.eu/articles/2024/09/27/v-rossii-otmenili-tysiachi-reshenii-o-reabilitatsii-zhertv-repressii>

сьогодення. Та й прикладів помилкової реабілітації навряд чи набереться багато). Цілком очевидно, що йдеться про налаштованість встановлювати заднім числом російську «історичну справедливість» під нинішній політичний порядок денний — додаткове «обґрунтування» розв'язаної путінським режимом війни проти українських «неонаціоналістів». А судячи з російського пропагандистського офіціозу, практично все українство належить до них, за винятком, можливо, тих, хто проживає на тимчасово окупованих територіях.

Передбачено, що генпрокуратура РФ на постійній основі вестиме роботу зі скасування реабілітації «підсобників нацистів та зрадників Батьківщини». Фактично ж вона здійснюється з 2022 р. (від початку агресії проти України), за цей час (станом на вересень 2024 р.) перевірено 14 тис. справ і скасовано понад 4 тис. рішень щодо реабілітації осіб, які під час Другої світової війни вступили до «воєнізованих формувань вермахту і військ СС», служили в каральних батальйонах та поліцейських загонах або надавали сприяння фашистським окупантам, «працюючи у створених ними органах місцевого самоврядування». Знову ж таки з відомих причин на першому місці серед радянських громадян, які в період окупації «сприяли німецькій нацистській владі», опинилися «бандерівці», а тоді вже «власівці» та інші¹⁸. «Об'єктивність», що називається, витримується. Її заданість виявляється і в тому, що прокурорів не цікавлять рішення про реабілітацію жертв репресій 1920-х — 1940-х та 1950-х років.

У цьому ж ряду — курс на викорінення з людської пам'яті Голодомору, передусім за допомогою поширення на «нові регіони» Росії цієї уточненої концепції. Відповідно до неї відразу ж відбувся демонтаж меморіалів жертв Голодомору в Маріуполі, Луганську та інших населених пунктах як «символів політичного дезінформування», побудованих українською

¹⁸ Генпрокуратура РФ добилась отмены четырех тысяч решений о реабилитации жертв политических репрессий, принятых в отношении «изменников родины». *Meduza*. 19.09.2024. <http://surl.li/qsinnnd>

владою з практичним звинуваченням Москви у геноциді¹⁹. Звертає на себе увагу те, що за винятком окремих істориків — новітніх емігрантів (наприклад, Тамари Ейдельман) та низки опозиційних публіцистів російське суспільство сприйняло ці дії як чергову даність.

Показово, що таке директивне запровадження нових канонів історичного сприйняття супроводжується посиленням контролю за політичною благонадійністю та придушенням проявів інакомислення. Насамперед увага зосереджується на дитячому та молодіжному середовищі. А це — співзвучність з практикою Сталіна, у планах якого з 1930-х років особлива роль відводилася поколінню, яке не знало старих дореволюційних порядків і сприймалося сталіністами як нова людська порода та резерв лояльності, оскільки воно ще не пройшло через цикли ошуканих надій²⁰. Щоправда, сучасні російські методи роботи стали, якщо можна так сказати, більш прикладними та каральними. Наприклад, у пробних варіантах до Єдиного держекзамену з російської мови на 2025 р. передбачено зниження балів за роботи, в яких буде «виявлено пропаганду антидержавних ідей», або якщо в них «наводяться приклади екстремістських та/або інших заборонених до виробництва і розповсюдження серед неповнолітніх матеріалів / соціально неприйнятної поведінки людей, містяться висловлювання, що порушують законодавство Російської Федерації (пропаганда фашизму, антидержавних ідей, нетрадиційних цінностей, вживання нецензурної лайки, іноземних слів, що мають загальноновживані аналоги у російській мові та не містяться у нормативних словниках, і т.д.)»²¹.

¹⁹ Див., зокрема: Зачем генпрокуратура реабилитирует сталинизм. *Новая газета*. 11.09.2024.

<http://surl.li/bjgpej>; Memento — шоры. *Новая газета*. 02.09.2024. <http://surl.li/onegdl>; Как историческая память влияет на наше будущее. *Важные истории*. 13.09.2024. <http://surl.li/idepgi>

²⁰ Великанова О. *Конституция 1936 года и массовая политическая культура сталинизма*. Москва: Новое литературное обозрение, 2021. С. 59.

²¹ Базаров вне закона, Печорину — пригрозиться. *Новая газета*. 26.08.2024. <http://surl.li/diskrh>

Хоча за таких «нормативів» нічого не говориться з приводу того, як бути, скажімо, з іноземними словами «спікер», «сесія», «регламент», «брифінг», «валюта», «бюджет», «міністерство»; до речі, зауважимо, що до них слід віднести і слово «філологія», а також «чайлдфрі», яке далеко не всі у російському парламенті можуть вимовити, але збираються законодавчо боротися з цією заморською напастю. І це при тому, що ні в конституції, ні в законодавстві РФ немає таких понять, як «антидержавні ідеї», «соціально неприйнятна поведінка» «нетрадиційні цінності» тощо. У російському основному законі також не записано, що громадянин зобов'язаний погоджуватися з політикою держави й підтримувати цю політику. Натомість у ньому зафіксовано право громадянина на вільне висловлювання думок і переконань, у тому числі критичних щодо влади.

За повідомленнями російських ЗМІ, у школах дітям вже почали давати списки «іноагентів», а бібліотеки — публікувати на своїх сайтах переліки «письменників-іноагентів» станом на 2024 рік, книги яких видають тільки за паспортами. Все це схоже на описаний у популярній гумористичній книзі «Всесвітня історія, опрацьована «Сатириконом»²² епізод з Геростратом, який з честолюбства спалив храм Артеміді: греки вирішили піддати його ім'я забуттю — для цього найняли спеціальних глашатаїв, які впродовж багатьох десятирок років роз'їжджали Грецією й оголошували таке розпорядження: «Не смійте пам'ятати ім'я божевільного Герострата, який спалив з честолюбства храм богині Артеміді». Греки настільки добре засвоїли цей наказ, що можна було будь-кого з них розбудити вночі й запитати: «Кого ти повинен забути?». І він, не замислюючись, відповів би: «Божевільного Герострата». Тільки тепер, очевидно, школярам доведеться запам'ятовувати багатьох «геростратів».

А тепер уявімо собі, що могло б очікувати на російського старшокласника, якби він, демонструючи історичну обізнаність та з огляду на

²² Тэффи Н. *Всеобщая история, обработанная «Сатириконом»*. Москва: Айрис-Пресс, 2004.

актуальне звучання «курської теми», написав/розповів, що територія, на яку зайшли ЗСУ в серпні 2024 р., раніше належала українському гетьману Мазепі. До речі, у статті харківського історика М. Плохинського «Гетьман Мазепа як великоросійський поміщик» (1892) йдеться про належні йому села, які стали знайомими світові за нинішніми фронтовими зведеннями: Коренево, Снагость, Крупець, Олешня, Івниця, Шептухівка, а також Іванівка, Степанівка і Мазепівка, які взагалі названі на честь їхнього засновника. У 1708 р. його маєтки займали тут майже 40 км², це понад три десятки сіл та слобід з населенням майже 30 тис. У документах селян Мазепи поділяють на дві категорії: «російські люди» і «черкаси». Перші — народжені у Московській державі, другі — уродженці України (черкаси — тодішня назва козаків). Їхні двори були перемішані: у північній частині переважали «російські», у південній — «черкаси»²³.

Адже ще за менші, ніж ця, «крамоли» лише за 8 місяців 2024 р. Росфінмоніторинг додав до реєстру терористів та екстремістів 93 неповнолітніх — це рекорд, як мінімум, за останні шість років. Загалом до реєстру вже внесено 15446 «терористів та екстремістів», а також 611 організацій²⁴. З 1999 по 2024 р. майже 1,5 тис. засуджених у Росії визнано політв'язнями. При цьому правозахисники стверджують, що цей показник лише частково вказує на масштаб репресій у країні, реальна кількість політв'язнів більша у кілька разів, оскільки проєкт «Підтримка політв'язнів «Меморіал» не може оперативно давати оцінку кожному випадку переслідування через тривалість процесу аналізу, брак інформації та велику кількість кримінальних справ проти політично активних росіян²⁵.

²³ Плохинский М. *Гетман Мазепа в роли великорусского помещика*. Харьков, 1892.

²⁴ В 2024 году российский реестр террористов и экстремистов пополнили 93 несовершеннолетних — это рекорд минимум за шесть лет. *Новая газета Европа*. 13.09.2024. <http://surl.li/gimzkk>

²⁵ Правозахисний проєкт «Підтримка політв'язнів. Меморіал» — організація, яка присвоює росіянам статуси «політичний ув'язнений», «переслідується з політичних мотивів». Рішення щодо цього приймає

Хвиля заборон, обмежень, регламентів, судів над «іноагентами» накрила країну, в якій, за словами лауреата Нобелівської премії Д. Муратова, не вироків відповідають законам, а закони підпорядковані вирокам. Таке «упорядкування» чи не всіх сфер життя робить неминучим зіткнення кожного громадянина з невідомими йому заборонами. Тепер сучасного звучання набуває введений в обіг ще у першій половині XIX ст. В. Белінським термін «принижені та зневажені» (у 1861 р. вийшов роман Ф. Достоевського з такою самою назвою). Сьогодні про нього ніхто навіть не згадує. Як і про епізод, коли В. Засулич здійснила замах на санкт-петербурзького градоначальника Трепова за те, що він віддав наказ висікти політичного в'язня Боголюбова, який не зняв перед ним шапку, на порушення закону про заборону тілесних покарань від 1863 р. Суд присяжних виправдав Засулич, але це в російській практиці був чи не єдиний випадок.

Загалом російські засади й методи контролю насамперед за молодими поколіннями для утримання їх поривань під урядовим наглядом та забезпечення діяльного лоялізму до влади персонально в особі Путіна є відзеркаленням практики авторитарних/тоталітарних режимів. У її арсеналі — прищеплення дітям та молоді настроїв історичної вищості, в тому числі за допомогою нагнітання духу мілітаризму, розгалуженої мережі парамілітарних утворень, охоплення ними чи не всіх вікових груп, намагання зробити їх безпосередніми учасниками державно-суспільних процесів, повсякденно подаючи те, що робить російський президент, як справді «модну і круту» справу. А отже, намагання зробити їх співучасниками політики влади.

У російських школах у межах предмету «Основи безпеки і захисту Вітчизни» передбачено військові збори для учнів («курс молодого бійця») з проходженням у центрах Міноборони вогневої, стрійової, тактичної й медичної підготовки, отримання навичок захисту від радіохімічної та бактеріологічної зброї, засвоєння статутів Збройних сил Росії. Школярі

рада з 15 правозахисників, імена яких не розголошуються з міркувань безпеки.

проживають у казармах, носять камуфляжну форму. Серед їхніх наставників — учасники війни в Україні²⁶. За даними Федерального агентства у справах молоді, з січня до серпня 2024 р. 16,5 млн молодих росіян (а це майже кожен другий студент) було залучено до різного роду патріотичних заходів, що вдвічі більше порівняно з довоєнним роком. У центрі уваги були питання досягнень держави, вшанування героїв та знакових подій в історії країни, державних символів, національних традицій тощо²⁷. До цього слід додати, що лише у 2023 р. в Росії офіційно було зареєстровано понад 1 тис. нових військово-політичних молодіжних організацій, що вдвічі більше, ніж у довоєнному 2021 р. За 8 місяців 2024 р. їх кількість приросла ще на 700 таких структур.

Проте історична практика засвідчує, що така тотальна експлуатація ідеалізму, ранньовікового максималізму, високих устремлень та наївності молодих душ може забезпечити бажаний результат для влади на певний період, згодом обернувшись у кращому випадку на те, що в історії має назву «піррова перемога»²⁸. У тій же нацистській Німеччині «правильному» вихованню молоді для потреб фюрера (до чого, схоже, так прагнуть і в Росії) приділяли особливу увагу відповідно до установки Гітлера: за ким молодь, за тим і майбутнє. У тодішній Німеччині та нинішній Росії політика прищеплення «дорослості» новим поколінням бага-

²⁶ Российских школьников начали отправлять на военные сборы, где учат маршировать строем и «стрелять из лазерного оружия». *Верстка*. 23.09.2024. <http://surl.li/ckzomk>

²⁷ Власти отчитались, что привлекают примерно по 2 млн молодых людей в месяц на патриотические мероприятия. *Важные истории*. 23.09.2024. <http://surl.li/fwtuyt>

²⁸ «Піррова перемога» — це перемога, яка рівнозначна поразці, перемога з втратами більшими, ніж у ворога. Ця назва стала метафоричною і походить від імені епірського царя Пірра (Західна Греція), який переміг римлян у битві при Аускулі в 279 р. до н.е. ціною величезних втрат. Тоді епірська армія царя Пірра протягом двох днів вела наступ на війська римлян і здолала їхній опір, але втрати були настільки великі, що Пірр зауважив: «Ще одна така перемога — і я залишуся без війська».

то в чому виглядає тотожною. Відчути сповна цей «німецький процес», до того ж «ззовні» та «з середини», і, відповідно, накласти його на російську реальність дозволяють роботи Еріки Манн «Школа варварів. Виховання за нацистів»²⁹ і Меліти Машманн «Підсумки. Мій шлях у гітлерюгенді»³⁰.

Еріка Манн була донькою знаменитого письменника й противника гітлерівського режиму Томаса Манна і з приходом Гітлера до влади опинилася в еміграції. З відстані вона зуміла піддати глибокому критичному аналізу те, як фюрер домагався домінування над дитячим розумом. Книгу вперше було видано в 1938 р. в США, і вона належить до знакових антинацистських текстів, поряд із працями Себастьяна Хафнера та Ханни Арендт³¹. Меліта Машманн, яка у 1933 р. була старшокласницею, гаряче підтримувала новий курс, самовіддано займалася пропагандою серед молоді (була референтом відділу преси й пропаганди Союзу німецьких дівчат) та відмовилася від своїх поглядів через багато років після падіння Третього рейху. Розмірковування про процес потрапляння її та ровесників під нацистську павутину вона виклала у формі листа колишній шкільній подрузі — єврейській дівчинці, яка опинилася по інший бік колючого дроту. Зауважимо, що в Німеччині твір вивчають у школах, а історики нацизму використовували його як першоджерело для якомога повнішого розуміння того, як було вибудовано систему вироцкування «політичних солдатів», непохитних націонал-соціалістів. І, судячи з усього, цей досвід сьогодні затребуваний у країнах-реваншистах, які намагаються ставати навшпиньки, щоб виглядати нарівні зі світовими лідерами.

За оцінками вчених, сучасне російське суспільство і політика російської влади взагалі

багато в чому зіставні з Німеччиною 1930-х років. Через це період між розпадом СРСР та початком війни в Україні іноді називають «Веймарською Росією» (американський професор О. Янов). Така аналогія спонукає до проведення паралелей між Першою світовою і Холодною війнами, у яких Німецька імперія та Радянський Союз зазнали руйнувань, що супроводжувалися зміною політичних режимів, помітними територіальними втратами, синдромом «розділеного» й «приниженого» народу; між економічними кризами та депресіями 1919—1930 і 1992—1998 рр., що поставили держави на межу колапсу; між приходом до влади «сильних лідерів» в особі відповідно А. Гітлера і В. Путіна; між успішним розвитком у межах авторитарної модернізації і, звичайно, між репресивними практиками обох режимів, мілітаризацією та розв'язуванням агресивних війн після «вичерпання потенціалу мирних «аншлюсів». Наприклад, Гітлер перед вторгненням у Польщу 1939 р. розповідав про агресивні дії поляків та свої миротворчі зусилля; подібні резони Путін повторив перед нападом на Україну, обгрунтовуючи його попередніми історичними подіями, хоча вони не дають жодного права розглядати іншу державу як російську територію. Очевидно, диктатори зазвичай вірять у придумані ними аргументи, що «допомагає» їм публічно доводити свою «правоту».

Після Мюнхенської угоди, коли німці сподівалися, що вдасться уникнути війни, Гітлер зробив усе, щоб «внутрішній голос народу поступово сам почав вимагати застосування сили». Аналогічно вчиняє й Путін. Розширюючи історичні межі, можна сказати: помилкою західного світу і після 1919, і після 1992 р. було припущення про вірогідну «нормальність» переможеної країни³². Натомість, як зауважує історик сучасної Росії Марк Галеотті, непокоря Путіна своїм західним критикам «закорінила» його «убогу поліцейську державу»³³. А пошук Кремлем своїх основ у минулому, проєкція

²⁹ Манн Э. *Школа варваров. Воспитание при нацистах*. СПб., 2023.

³⁰ Машманн М. *Итог. Мой путь в гитлерюгенде*. Москва: КоЛибри: Азбука-Аттикус, 2024.

³¹ Хафнер С. *История одного немца. Частный человек против тысячелетнего рейха*. Изд-во Ивана Лимбаха, 2018; Арендт Х. *Банальность зла. Суд над Айхманом в Иерусалиме*. Київ: Дух і Літера, 2013.

³² Иноземцев В. В поисках триединого Запада. *Новая газета. Европа*. 11.03.2024. <http://surl.li/buwptd>

³³ Galeotty M. *Putin's Wars: From Chechnya to Ukraine*. Bloomsbury, 2024.

якого на сьогодні стала приводом не просто для риторичної агресії, а й для війни, оточення влади обрядами й ритуалами призвели до сакралізації російського президента як вождя, такого собі сурогатного монарха у централізованій державі, якому важливо демонструвати велич і лідерство Росії під його керівництвом у протистоянні з ворожим західним світом. Сприятливим тлом для цього слугує наявність низки небезпечних світових викликів: загальна конкуренція незахідного світу із західним і внутрішній розкол у європоцентричній цивілізації, втрата позицій демократії як кращої форми правління, зменшення в суспільствах кількості прихильників її цінностей на користь ідеї «сильного лідера», внаслідок чого «ще ніколи «влада народу» не була такою близькою до краху»³⁴.

Додаймо до цього те, що Путін повністю підпорядкував собі РПЦ (утім, як і інші конфесії) та поставив її на службу політиці агресії. Інакше не можна оцінити провокаційну та відверто агресивну заяву керівника цієї церкви Кирила під час проповіді в Успенському соборі Московського Кремля 28 серпня 2024 р.: «Незважаючи на появу політичних кордонів на так званому пострадянському просторі, для Російської православної церкви їх немає, тому що ми — Церква всієї Русі, і для мене Київ, Мінськ та інші столиці республік — це важливі духовні центри єдиної Святої Русі»³⁵. Заради цієї «єдиної Святої Русі» він забезпечує мілітаризацію православ'я, благословляє війну проти України, вбивства російськими «святими хлопцями» тих же українських православних, гарантує їм за це прощення всіх гріхів. Нехтуючи при цьому відповідними релігійними канонами. Тому нагадаємо хоча б епізод, який описав візантійський чиновник і хроніст Іоанн Скилиця: імператор Никифор Фока (963—969) «задумав видати закон, щоб тих воїнів, що загинули на війні, зарахувати

до лику святих тільки за те, що вони загинули на війні, не беручи до уваги нічого іншого. Він примушував Патріарха та єпископів прийняти це як догмат. Патріарх і єпископи, хоробро вчинивши протидію, утримали імператора від цього наміру, роблячи акцент на канон Василя Великого, який проголошує, що воїн, який убив на війні ворога, повинен бути відлучений на три роки від причастя»³⁶. Але це усталене правило для Кирила не має жодного значення. На зборах московського духовенства у відповідь на запитання про допустимість причащення солдат, що повертаються з фронту, він перепитав: «А чому виникає питання про недопущення?» — «З причини їх участі у вбивствах у недалекому минулому». — «Не виникала ж проблема щодо Олександра Невського після Чудської битви — допускати його до причастя або не допускати»³⁷.

Показово, що подібні настанови звучали під час Другої світової війни з середовища німецьких католиків. Так, Т. Броуді у своїй книжці «Німецький католицизм на війні, 1939—1945» розповідає, що єпископ Мюнстера Клеменс Август фон Гален у березні 1942 р. проголосив, що німецькі солдати, які загинули у боротьбі з більшовиками, — це християнські мученики у «хрестовому поході» проти «сатаністської ідеологічної системи». Ще через рік, у лютому 1943 р., він заявив, що «смерть солдата при виконанні обов'язку за цінністю й гідністю дуже близька до мучеництва за віру». У жовтні 1945 р., коли війна вже закінчилася, єпископ знову повторив, що «смерть солдата стоїть за честю й гідністю поруч зі смертю мученика»³⁸. Виходить, що й російська церква, наслідуючи фактично нацистські наративи, прирівнює дії російської армії, що сіє смерть в Україні, до святості, внаслідок чого межу між святим і секулярним у країні повністю стерто, а воєнні злочинці підносяться до рангу мучеників. Утім, інше складно й уявити, оскільки сам Пу-

³⁴ Putin is a dictator and a tyrant, but other forces also sustain him — and the west needs to understand them. *The Guardian*. 22.03.2024. <http://surl.li/vzqrzv>

³⁵ Новая карта Святой Руси. *Независимая газета*. 17.09.2024. <http://surl.li/aeoqxb>

³⁶ Нимб над фуражкой. *Новая газета*. 06.09.2024. <http://surl.li/ulyxhm>

³⁷ Там само.

³⁸ Там само.

тін «напророчив»: «ми, як мученики, потрапили до раю, а вони просто здохнуть».

Усвідомлюючи можливість заперечень, що хоча подібні історичні паралелі виглядають привабливо, але вони скоріше стосуються поверхових збігів та відволікатимуть на них увагу, зазначимо: російська політика і пропаганда зробили війну нормою і необхідністю. Те саме мало місце у нацистській Німеччині. І в Росії вже не залишилося іншої моделі розвитку, крім нарощування мобілізації власного народу, побудови воєнного суспільства як способу його існування. Ця війна не була б можливою без суспільної готовності вбивати.

Як при цьому не послатися на розмірковування радянсько-російського письменника В. Тендрякова про людей та нелюдів, його звернення до питання про кордони: де закінчується «я» і починається абстракція під назвою «народ», де закінчується людина й починається не людина, тобто натовп. Як люди зі спільноти перетворюються на систему, до того ж каральну, яку вони самі ж і створюють. Систему, де немає особистостей, а є виконавці відведених ролей і, що показово, ці ролі кожен обирає та починає грати їх майже миттєво і несвідомо. За його спостереженнями, система репресій закладена в кожному, і відтворюватися вона починає за першої зручної нагоди. Як пише Тендряков, без системи, що склалася, дядя Паша до ката не доріс би. І не відбувалося б «розлюднення», перетворення людей (індивідуальностей) у нелюдів (натовп)³⁹. Та про що вже говорити, коли за 2,5 роки війни жертвами учасників «СВО», які повернулися з України, стали майже пів тисячі росіян⁴⁰.

Значна частина російського суспільства інфікована «мовою ненависті». Їй, схоже, подобається ненавидіти вже хоча б тому, що це піднімає її самооцінку, дозволяє відчувати таким людям, що вони нібито зверху. Щоправда, в останні десятиліття дослідники й публіцисти

³⁹ Тендряков В.Ф. *Люди или нелюди*. Москва: Современник, 1990.

⁴⁰ Почти 500 жертв: как вернувшиеся в Россию участники войны в Украине снова убивают и калечат. *Верстка*. 25.09.2024. <http://surl.li/ibazxw>

взагалі констатують зростання у світі озлоблення, агресивності, недовіри до навколишніх та схильності до насилля. Патерни такої поведінки часто зумовлені загрозливою динамікою людських страхів, хоча, здавалося б, людство неабияк підросло — гуманітарно й технологічно, щоб об'єктивно сприймати світ та протидіяти негативним явищам. Тим більше, що про ненависть у природі людського особистого і суспільного розмірковували й писали задовго до наших днів Еразм Роттердамський, Ян Амос Коменський, Жан-Жак Руссо, Іммануїл Кант, Йоганн Фіхте, Зигмунд Фрейд, Конрад Лоренц.

Однак проблема полягає в тому, що в нинішній Росії несприйняття України як самостійного суб'єкта державності підживлюється офіційно — інформаційною і дезінформаційною політикою, що надає їй активного характеру⁴¹. При цьому жителі російських прикордонних областей ніяк не второпають, чому вони повинні потерпати від бойових дій української армії, зазнавати руйнувань від ракет та дронів. Бо те, що чинять війська РФ в Україні, сприймається ними здебільшого як норма і мало не

⁴¹ На «наукове» обґрунтування цього, зокрема, скерований широкий спектр відповідних тиражних видань, зорієнтованих на масове охоплення населення. Серед них, наприклад, книга для вчителя «Росія—Україна. Невидумана історія», в якій подано ключові етапи історії «територій, на яких нині розміщується Україна», від часу утворення держави Русь, «справжню» історію цього регіону, який «протягом тисячоліть є невід'ємною частиною Росії», що доводить «повну необґрунтованість націоналістичних потрактувань минулого України» (Лубков А.В., Лубченко Ю.Н., Артемов В.В. *Россия — Украина. Невидуманная история. Книга для учителя*. Москва: Концептуал, 2023); монографія «Історія України» з «комплексним аналізом виникнення нинішньої України, що дозволяє краще зрозуміти витоки багатьох поточних подій і процесів» (Григорьев М.С. и др. *История Украины*. Москва: Международные отношения, 2023). Відповідним чином історія України подається й у базових російських підручниках (Мединский В.Р., Торкунов А.В. *История. История России. 1945 год — начало XXI века. Базовый уровень*. Москва: Просвещение, 2023; *История. История России. 1914—1945 годы. 10 класс. Базовый уровень*. Москва: Просвещение, 2023).

«визвольна місія». Тому науковцям і літераторам ще доведеться описувати портрет суспільства, поставленого перед необхідністю шукати шлях у майбутнє, як це, скажімо, свого часу робило населення Німеччини, фанатизм якого швидко вивітрився і яке швидко забуло про свою вірність фюреру, вважаючи себе при цьому його жертвами⁴². Та платити належну ціну за ворожнечу й байдужість, які забезпечували для російського режиму «народну єдність»⁴³ у війні. Як відомо, німцям довелося стати найбільшими винуватцями за розв'язання Другої світової війни, пройти весь шлях національного перезавантаження. Тим часом італійські фашисти, іспанські франкісти, угорські салашисти, хорватські усташи, легіонери Антонеску уникли такої долі. Інші змогли подати себе жертвами, як Франція, акцентувавши увагу на русі Опору, а не на вішистському колабораціонізмі, чи Японія, активну участь якої в коаліції осі «прикрили» Хіросіма й Нагасаки.

У фільмі О. Хіршбігеля «Бункер», що розповідає про останні 10 днів із життя Гітлера, виразно показано, що зло та його носії даремно розраховують убезпечити себе від справедливої кари. Його слід сприймати як застереження історії. Бо, по суті справи, «бункер — це розвінчування слабкостей. Тому, хто збирається захоплювати світ, нічого готувати себе до підземного життя. Бункер потрібен лише тому, хто панічно боїться й відчайдушно атакує, допоки є сили. Але вони закінчуються й залишається лише порожній бункер»⁴⁴.

Звісно, Путін аж ніяк не належить до першопрохідців в експлуатації історії (насамперед її чутливих моментів, ключових подій та

постатей), препарування минулого в інтересах своєї політики. Це узвичаєна практика диктаторів і авторитарних властителів, які коригують і підправляють історію для легітимізації та увічнення себе на вершині влади, «цементування» особистої вищості (ледь не богообробності) на постаменті визначних особистостей, доведення до підданих свого бачення картини світу і внутрішніх потреб країни і, відповідно, переконання у доленості прийнятих ними рішень, у тому числі для відновлення історичної справедливості у їхньому баченні, й продиктованій ними необхідності перемоги над ворогами та недругами⁴⁵.

У цьому він має багато взірців для наслідування. Серед них — Іван IV Грозний та Сталін, діяння яких Путін виправдовує, шанує і по-своєму наслідує. Так, у дослідженнях спеціаліста з історії Росії XVI—XVII ст. Р. Скриннікова документально зафіксовано, що цар неодноразово вимагав переписувати фрагменти літописів та інші свідчення, щоб звинуватити у непокорі й змовах родичів його можливих противників з числа родовитих бояр. На полях літописів він залишив безапеляційні зауваження як вказівки щодо «правильного тексту» для тих, хто безпосередньо займався правлінням документів, — найкращих писарів і рисувальників Росії. Будь-які затримки у цій роботі спричиняли в Івана IV напади люті. Тому, як пише Скринніков, ще ніколи такого роду літописні роботи в Москві не проводилися в

⁴² Харальд Й. *Волчье время. Германия и немцы: 1945—1956*. Київ: Розумна книга, 2019; де Йонг Д. *Нацисти-мільярдери. Темна історія найбагатших династій Німеччини*. Київ: Лабораторія, 2023.

⁴³ «Народна спільність», «народна єдність» — ідеологічне кліше нацистської пропаганди, покликане символізувати згуртування нації в ім'я досягнення спільної мети. Вперше виникло під час Першої світової війни. Найбільше поширення отримало як частина державної пропаганди у Третьюму рейху.

⁴⁴ Бункерний вид. *Новая газета. Европа*. 13.09.2024. <http://surl.li/rmzyki>

⁴⁵ Наприклад, опора на велике минуле була однією з основ риторики лідера італійських фашистів Беніто Муссоліні; ефіопського імператора Хайле Селассії, який правив країною майже 60 років; сімейства лідерів КНДР, які грубо фальшували історію на свою користь та придумували її, зокрема щодо Другої світової війни (Москва, яка гнівно припиняє усі спроби «применшити» роль Червоної армії у цій війні, мовчить з приводу відвертих викривлень її історії Пхеньяном); туркменського диктатора Сапармурата Ніязова, з книги якого «Рухнаме» напрошується висновок, що туркмени є практично засновниками людської цивілізації та фундаторами низки держав. Див. з цього приводу: Уроки історії. Чому правителі опираються на прошле. *Важные истории*. 25.07.2024. <http://surl.li/zszfmo>

таких грандіозних масштабах і в такі короткі терміни⁴⁶.

Будучи послідовним шанувальником цього монарха, Йосип Сталін пішов значно далі — відтіснив від влади, а потім знищив мало не всіх соратників Леніна, привласнив собі їхні заслуги в революції та громадянській війні, що супроводжувалося викреслюванням з історії цих та інших небажаних для нього фігур. Події було піддано забуттю або відповідно скориговано на його користь. Початок цьому всьому поклав лист Сталіна 1931 р. «Про деякі питання історії більшовизму» до журналу «Пролетарська революція». Відтоді він поставив розроблення проблем історії партії і, відповідно, історії країни ХХ ст. під контроль, підпорядкувавши його завданню звеличення своєї особистості. У 1938 р. вийшов «Короткий курс історії ВКП(б)»⁴⁷. З цього моменту історія СРСР виявилася втиснутою в прокрустове ложе сталінських партійних схем і формул. А сам короткий курс, що дістав офіційну оцінку як «геніальна праця великого корифея науки товариша Сталіна», став своєрідною квінтесенцією сталінського бачення історії країни, а відтак, обов'язковим орієнтиром для науковців.

У суспільній свідомості було створено міф про Сталіна як рятівника і верховного будівничого країни. Головний з них, який активно відтворюється сьогодні в Росії, — «Сталін виграв Велику Вітчизняну війну». Абсолютна більшість населення тоді (та й зараз таких немало) не могли уявити собі СРСР без великого вождя, що і було йому потрібно. А тепер потрібно російській владі для відновлення «історичної Росії». Слід розуміти, що контроль над минулим у сталінські часи був одним із найважливіших способів маніпуляції суспільною свідомістю та мобілізації мас. Використовуючи історичні алегорії як ідеологічний інструмент, пропаганда за допомогою їх пояснювала чита-

чам або глядачам поточну політичну ситуацію й створювала так зване корисне минуле (useful past) — невичерпний ресурс для підтримки вождя. У монографії В. Тихонова «Корисне минуле. Історія у сталінському СРСР» доволі повно відтворено картину стосунків між сталінським режимом та історичною наукою: Сталін прискіпливо оцінював історичні праці, безпосередньо втручався у «виробництво» наукових знань, визначав «потрібні» історичні ювілеї та постаті. Професійні науковці опинилися в заручниках його історичної політики. В такий спосіб було побудовано своєрідну «історичну вертикаль влади», а ідеологічні кампанії та відповідним чином «організовані» дискусії визначали концептуальний зміст радянської історичної науки⁴⁸.

Тому багато в чому спадкоємною виглядає сучасна російська практика атаки на минуле, яка в поєднанні з його ревізією покликана перетворити настрої «переможної» країни на країну і народ — переможців. Наочним підтвердженням цього є хоча б те, що для підсилення додатковими аргументами «ключової» тези Путіна про Україну як «частину російської цивілізації» оперативно було видано збірник статей і промов Сталіна різних років, покликаних підвести росіян до власних висновків про належність більшості українських територій, та й, зрештою, всієї України до Росії⁴⁹. Лейтмотивом цього видання була виголошена Сталіним у 1934 р. теза: в Україні донедавна ухил до українського націоналізму⁵⁰ не був

⁴⁶ Скрынников Р.Г. *Иван Грозный*. 4-е изд. Москва, 2008.

⁴⁷ *История Всесоюзной Коммунистической Партии (большевиков). Краткий курс*. Под ред. Комиссии ЦК ВКП(б). Одобрен ЦК ВКП(б). Москва: Изд-во ЦК ВКП(б) «Правда», 1938.

⁴⁸ Тихонов В. *Полезное прошлое. История в сталинском СССР*. Москва: Новое литературное обозрение, 2024.

⁴⁹ Сталин И.В. *Пророчества об Украине*. Москва: Концептуал, 2022.

⁵⁰ При цьому не зайвим буде нагадати, що термін «націоналізм» (nationalismus) запропонував Йоганн Готфрід Гердер наприкінці 1770-х років. У 1793 р. у черговій битві при Вальмі військ революційної Франції і розширеної антифранцузької коаліції стала прикметна подія: професійна армія зразка XVIII ст. антифранцузької коаліції поступилася армії цивільних (французів), яких мотивували не страх перед офіцерами й гроші, а відданість революційній справі, ідентифікація себе частиною нації. Так на історичній арені матеріалізувався націона-

головною небезпекою, але коли припинили з ним боротися і дозволили йому розростися до того, що він зімкнувся з інтервенціоністами, цей ухил став головною небезпекою⁵¹. На такій «методологічно-фактологічній» основі, як ми вже зауважували, поставлено видання в РФ серії підручників та монографій про «справжню» історію «регіону Україна» для, так би мовити, кращого розуміння російським соціумом витоків багатьох подій сьогодення, а разом і реабілітації сталінізму та дотичної легітимізації в очах росіян нинішніх політичних репресій у РФ.

Усе це нагадує практику, описану Джорджем Орвелом у романі «1984», герой якого працює у відділі з переписування старих газет: «День за днем, майже хвилинка за хвилиною, минуле узгоджувалося із сьогоденням. Отож правильність будь-якого передбачення Партії можна було підтвердити документальними доказами, а жодній новині, жодній думці, яка б суперечила вимогам сьогодення, не дозволялося залишатися на папері. Вся історія була палімпсестом, який стирався й переписувався наново стільки разів, скільки було потрібно»⁵². Проблема лише в тому, що подібне «пересмислення» Путіним історії має агресивно-наступальне практичне призначення: довести всім, що Росія безпідставно асоціюється з регіональною державою, а відповідно, з обмеженим впливом на світові процеси, що вона повинна бути відтворена як держава рівня СРСР і навіть у межах «історичної Росії». Тоді Захід буде змушений рахуватися з нею.

Російський президент вважає, що його історичний час настав і сила на його боці. Тому необхідно скористатися сприятливим момен-

лізм як втілення ідей мислителів, письменників, етнографів та істориків.

⁵¹ Вперше український націоналізм було визначено головною небезпекою у національному питанні в резолюції об'єднаного пленуму ЦК і ЦКК КП(б)У від 22 листопада 1933 р., яку сформулював особисто Йосип Сталін. Рішення про визнання «українського націоналізму» в Україні головною небезпекою було продубльовано на XII з'їзді КП(б)У, який відбувся у січні 1934 р.

⁵² Орвелл Дж. 1984. Харків: Фоліо, 2023. С. 43.

том для повернення «втраченого життєвого простору». Як це робилося в тій самій послідовності в гітлерівській Німеччині: спочатку нагнітання пристрастей у німецькому середовищі щодо жахливого становища німців на територіях в Ельзас-Лотарингії, Західній Пруссії, Мемельському краї, Глущинській області, Північному Шлезвігу, Ейпен-Мальмеді, Саарській області, Верхній Сілезії, які відібрали французи, поляки, литовці, чехи, данці та бельгійці за підсумками Першої світової війни. Після формування відповідної суспільної атмосфери — а для досягнення цього в країні, де все піддається жорсткій «світоглядній регламентації», не так уже й багато потрібно було докладати зусиль, — перехід до демонстрації сили, надання їй переваги над правом для повернення «свого».

Путін вдався до загарбництва війною й акту агресії задля «возз'єднання» з Росією її історичних територій. Кричущу нелегітимність такого «справді доленосного рішення» поспіхом «прикрив» відповідними доповненнями до російської конституції, законом про «день возз'єднання»⁵³ Донбасу й Новоросії з РФ, запровадженням щорічних масових всеросійських заходів з цього приводу. А щоб змусити Україну і весь цивілізований світ змиритися з такими «реаліями» та сприйняти їх як даність, Кремль продемонстрував налаштованість на перетворення ядерної зброї з інструменту стримування на інструмент залякування та ескалації. Зміни ядерної доктрини та можливість

⁵³ У зв'язку з цим варто нагадати таку історичну деталь: у «переяславських» тезах ЦК КПРС з нагоди 300-річчя події 1654 р. відбулася заміна старого конструкту «приєднання України до Росії як меншого зла» на концепцію «возз'єднання братніх народів». Хоча для низки українських радянських істориків перехід до нового канону «возз'єднання» виявився досить складним, бо вони «відстоювали думку про те, що дискурс «приєднання» дозволяє адекватніше представляти ранньомодерне минуле, ніж канонізована схема «возз'єднання» (див.: Смолій В.А., Удод О.А., Ясь О.В. Інститут історії України НАН України: віхи інституціональної та інтелектуальної історії. *Український історичний журнал*. 2016. № 5. С. 17).

довільного тлумачення доданих до неї положень різко підвищують ризики для існування людської цивілізації. Бо заявивши про них спеціально «під Україну», щоб у такий спосіб запобігти завданню ударів американськими, французькими та британськими ракетами по території РФ, одночасно в доктрині викладено формулювання, які до мінімуму знизили поріг застосування (в тому числі й випадково) ядерної зброї.

Принагідно зауважимо, що в ній виявляються елементи нечітких пунктів з доктрин 1950-х — 1960-х років, що інколи отримували чудернацькі пояснення. Наприклад, у виступі голови уряду НДР О. Гротеволья у 1955 р.: «Для нас, борців проти демілітаризації, краще і правильніше зробити з цього факту [атомне знищення] той висновок, що третя світова війна знищить не нас, а імперіалістичні сили»⁵⁴. Сама ж доктрина є своєрідною мішаниною уявлень про «обмежену ядерну війну» молодого Генрі Кіссінджера, тодішнього держсекретаря США Джона Фостера Даллеса (пропонував замість «масованої відплати» обмежуватися руйнівними радіаційними ефектами на конкретних об'єктах), а також Микити Хрущова (у відповідь на розміщення у 1961 р. американських ракет в Італії та Туреччині вирішив «запустити їжачка у штани дядьку Сему», встановивши радянські ракети під боком США — на Кубі)⁵⁵.

Це рішення Путіна свідчить про готовність Кремля діяти в контексті російської тради-

⁵⁴ Kissinger H.A. *Nuclear Weapons and Foreign Policy*. New York, 1957 (у Москві книгу було видано в 1959 р. у скороченому перекладі обмеженим накладом для наукових та військових бібліотек).

⁵⁵ Пять факторов и четыре Апокалипсиса. Новая ядерная доктрина оказалась пугающее, чем даже ожидалось. *Новая газета*. 28.09.2024. <http://surl.li/ospjqd> Варто навести імена людей, які мають, очевидно, стати відомими світовій громадськості, оскільки 25 вересня 2024 р. на засіданні Постійної наради Радбезу в Кремлі саме вони освячували цю нову доктрину: Путін, Мантуров, директор «Росатому» Лихачов, Наришкін, Бортников, Силуанов, Медведєв, глава «Роскосмосу» Борисов, Белоусов, перший заступник секретаря Радбезу Нургалієв.

ції геноциду⁵⁶, а також вказує на те, що російський режим «перестав бачити береги» (stopped seeing the shores), опинився у так званій пастці Фукидіда, суть якої полягає в тому, що, як писав у своїй незавершеній «Історії Пелопоннеської війни» давньогрецький історик, спартанці боялися посилення могутності Афін і зумовлений цим страх призвів до війни. Науковці вивели з цього сюжету правило, яке, переконані вони, майже завжди справджується: коли нова сила загрожує старій, виникає висока ймовірність війни. А позаяк цей висновок спирається на вибіркоче тлумачення минулих подій, із часом створене ним поле для дискусії тільки ширшатиме⁵⁷.

Сьогодні її необхідність диктується загалом загрозливими світовими процесами. Особливо на тлі російської агресії під надуманими приводами, в тому числі й з історичної царини, та ймовірними перспективами переростання війни в Україні й конфлікту на Близькому Сході у катастрофу глобального виміру. Від вчених потрібні особлива наукова чесність та піднесення їхнього голосу розуму не лише у розвінчуванні будь-яких намагань «виправляти» минуле на угоду сучасній агресивній практиці, а й для підштовхування лідерів, політиків та політичних еліт до відповідальних дій на засадах міжнародного права, моралі, реальної, а не надуманої історичної правди. Тим більше, що вони, очевидно, не надто добре обізнані відносно того, до чого призводила в минулому політика умиротворення агресора. Зокрема, у Мюнхені у 1938 р., коли повірили, що Гітлеру потрібне лише відновлення історичної справедливості врегулюванням кількох територіальних спорів та поверненням Німеччині належного місця у світовій політиці.

Тоді в Британії та Америці з розумінням було сприйнято міркування, що після Першої світової війни Німеччину несправедливо принизили, а прихід Гітлера до влади — закономірна суспільна реакція на це. І якщо піти йому

⁵⁶ Валле В. *Геноцид XXI. Війна на знищення української нації*. Харків: Фабула, 2024.

⁵⁷ Макміллан М. *Війна. Як конфлікти формували нас*. Київ: Лабораторія, 2024. С. 58.

назустріч, то справедливість буде відновлено, а з Німеччиною можна буде співпрацювати. Чехословаччину було визнано відповідальною за пригноблення судетських німців. Блефуючи й погрожуючи застосуванням сили, Гітлер переміг. Переговори завершилися так званою Мюнхенською змовою. Хоча, нагадаємо, у 1938 р. ядерної зброї не було, а арсенали звичайних озброєнь були зіставними. Чемберлена піднесли як мудрого лідера, який зумів наважитися на єдино правильний крок, що дозволив уникнути війни в Європі в критичній для неї ситуації. Через рік Гітлер напав на Польщу, і спалахнула Друга світова війна.

Оскільки за нинішнього ускладнення міжнародної обстановки світ з особливою увагою стежить за позицією США, знову ж таки потрібно нагадати: президент Рузвельт промовчав у 1938 р. з приводу Мюнхену, не вступив у війну ні в 1939 р., ні в червні 1941 р. Зробив це лише після нападу японців на Перл-Харбор (грудень 1941 р.). І сьогодні, коли неоімперська поведінка Росії стає дедалі відчутнішим чинником напруження в міжнародних відносинах, «московський фактор» політики Сполучених Штатів щодо України залишається все ще досить відчутним. У цьому полягає одна з ключових причин непослідовності та вагань Білого дому у його залученості в необхідних обсягах до підтримки українського уряду в протидії російській агресії. Дається взнаки його тривала «зацикленість на Москві».

Юджин М. Фішел, який 30 років працював на американський уряд, у своєму унікальному дослідженні «Московський фактор. Політика США щодо суверенної України та Кремль» констатує: «Адміністрація Джорджа Буша-старшого сприйняла прагнення України до незалежності несхвально, бо воно кидало виклик президентській зацикленості на Москві, Горбачові, а згодом і Єльцині. І за часів адмі-

ністрації Буша-старшого, і за часів адміністрації Клінтона уряд США вважав спроби Києва використати ядерну проблему для демонстрації, відстоювання та захисту власних інтересів України некорисними, провокаційними та навіть гідними відвертого знущання»⁵⁸. І далі: «Україна рідко була в центрі уваги будь-якої адміністрації США через брак інструментальної причини... І хоча всі адміністрації... посилялися на важливість України в тому чи іншому контексті, такі настрої могли бути здебільшого викликані усвідомленою необхідністю заспокоїти Київ та українську діаспору, а не глибоко вкоріненими стратегічними міркуваннями»⁵⁹, «... американці протягом десятиліть звали думати про Росію та СРСР, разом із його різними складовими частинами, як про одне й те саме», і «... навіть розпад СРСР і поява дванадцяти незалежних країн із його уламків ще не зруйнували уявлення про взаємозамінність між «Росією» та «Радянським Союзом»⁶⁰.

Нам бачиться, що такі нагадування з історії сучасним державним діячам потрібні для застереження від можливих новітніх «мюнхенських змов», варіанти яких, судячи з повідомлень ЗМІ та висловлювань окремих політиків про необхідність бути реалістами, вже блукають привидами в європейських столицях. Якщо зло не знешкодити, воно неодмінно буде множитися. І не обмежиться лише Україною. «Історична Росія» простягнеться набагато далі. Звісно, історія ніколи не повторюється в точності, але вибір, що постає сьогодні перед лідерами західного світу, дуже подібний до вибору напередодні Другої світової війни.

⁵⁸ Фішел Ю. *Московський фактор. Політика США щодо суверенної України та Кремль*. Харків: Віват, 2023. С. 267.

⁵⁹ Там само. С. 275.

⁶⁰ Там само. С. 276.

Volodymyr M. Lytvyn

Institute of History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine

RUSSIAN HISTORICAL PATTERNS AS A WEAPON OF AGGRESSION
AND THE “MOSCOW FACTOR” IN THE WEST’S POLICY TOWARDS UKRAINE

The article is a continuation of the author’s analysis of Putin’s historical “research”, which is based on the thesis of Ukraine being a “part of Russian civilization”. It is shown that in the Russian Federation the task of restoring this “historical justice” through the war is the one to which the social mobilization of all segments of the population, “clarification” of the canons of state historical memory, revision of the decision to rehabilitate Soviet citizens, and increased control and repression of disloyal Russians are subordinated. The author draws parallels between the policies of today’s Russia and pre-war Germany on this range of issues. The author also talks about those whom Putin imitates in his interpretation of history – Ivan IV the Terrible and Stalin. The author draws attention to how Putin resorts to blackmail with nuclear weapons. According to his estimates, the current situation can be compared to the eve of World War II, when Europe tried to appease the aggressor, while today the “Moscow factor” significantly affects Western policy toward Ukraine.

Cite this article: Lytvyn V.M. Russian historical patterns as a weapon of aggression and the “Moscow factor” in the West’s policy towards Ukraine. *Visn. Nac. Akad. Nauk Ukr.* 2024. (10): 51–66.
<https://doi.org/10.15407/visn2024.10.051>